

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Piëtistische opvoedingsleer in Nederland. Balans van een kwarteeuw historisch-pedagogisch onderzoek / Leendert Groenendijk.
Auteur(s)	Groenendijk, L.F.
In	<i>Pedagogiek</i> , 22 (2002), no. 4, p. 326-337.
Copyright	2007 / L.F. Groenendijk Van Gorcum Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.06.15; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B04001988

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

Piëtistische opvoedingsleer in Nederland Balans van een kwarteeuw historisch-pedagogisch onderzoek

Leendert Groenendijk

Pietistic Pedagogy in the Netherlands. Balance-sheet of a quarter century of historical pedagogical research

In the past twenty-five years research into the pedagogy of Pietism has unveiled new dimensions about Pietistic educators, their works, and their aspirations. Especially Reformed Pietism in the seventeenth-century Dutch Republic has been the focal point for historical pedagogical research. Spiritual and moral training in the pious family was a means to further reforming manners in church and civil society. In English Puritanism, Dutch Pietism found good advice and models for child-rearing practices and family devotion. By stressing the importance of early training of children, both Puritans and Pietists revealed their indebtedness to Christian Humanism. Pietists such as Jacobus Koelman held the view that parents served as God's assistants in preparing 'corrupt' children for conversion. Their great belief in the power of Christian nurture revived during the nineteenth century in several orthodox Protestant denominations and movements, but was mistrusted by the 'predestinarian' wing of those who had seceded from the Dutch Reformed Church.

Inleiding

Als er in de oudere historisch-pedagogische literatuur al aandacht aan een piëtistische pedagoog werd geschonken, was het doorgaans de Duitse August Hermann Francke (1663-1727), een lutheraan (vgl. Scheepstra & Walstra, 1908; Wouters & Visser, 1926). Het was de schoolmeester van Biggekerke, A. Janse, die er in 1932 zijn bevreemding over uitsprak 'dat onze eigen Puriteinsch-Piëtistische vadersen zoo totaal vergeten bleven' (BPN 742).¹ Ze zullen niet geheel onbekend zijn geweest, maar de behoefte ontbrak om ze te onderzoeken. De vermeende kind-onvriendelijkheid van hun pedagogiek zou hier wel eens een rol gespeeld kunnen hebben (vgl. BPN 459, 472). Pas in de tweede helft van de vorige eeuw is dit verzuim enigszins goed gemaakt, te beginnen met het werk van de historisch-pedagoog N.F. Noordam (BPN 1015, 1016), die een niet-vooringenomen behandeling gaf van de pedagogische ideeën van Jacobus Koelman. Noordam hield de opvoedkundige denkbeelden van de gereformeerde predikant Koelman voor 'typisch piëtistisch'. Daarmee brak hij met de gewoonte om piëtisme en piëtistische pedago-

Leendert Groenendijk is als UHD historische pedagogiek verbonden aan de afdeling Theoretische en Historische Pedagogiek van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Correspondentieadres: Van der Boechorststraat 1, 1081 BT Amsterdam, e-mail: lf.groenendijk@psy.vu.nl

giek voor Duitse/lutherse fenomenen te houden. Zouden er meer piëtistische pedagogen in de lage landen zijn geweest? Uit welke teksten zouden we hun idealen kunnen aflezen? Onderzoek leverde diverse auteurs en een diversiteit aan geschriften op, met name uit de zeventiende eeuw. Het piëtistische pleidooi voor een 'godzalige opvoeding' bleek onderdeel te zijn van een streven naar 'nadere reformatie' van individu, kerk en samenleving. Bleef dat – brede – perspectief in de loop van de tijd behouden? Ook rees de vraag naar de uitwerking van de piëtistische pedagogiek in de praktijk. En hoe verhiel zich de pedagogiek van de gereformeerde piëtisten (of piëtistische gereformeerden) tot die van verwante bewegingen in eigen land en elders? Met name de – reeds door Noordam onderkende – invloed van het Engelse puritanisme op het Nederlandse piëtisme en zijn pedagogiek is middels vergelijking van teksten voorwerp van studie geweest.

In dit artikel wordt de balans opgemaakt van wat het onderzoek naar de piëtistische pedagogiek in Nederland zoal heeft opgeleverd. De studies die aangehaald worden, dateren voornamelijk uit de afgelopen vijftienvintig jaar; een niet toevallige keuze, want in 1976 rapporteerde de schrijver van dit artikel voor het eerst in een pedagogisch tijdschrift over zijn naspeuringen op het gebied van de piëtistische pedagogiek (BPN 465).

Moderate en piëtistische gereformeerde pedagogen

Over opvoeding en onderwijs is in Nederland vanaf het eind van de zestiende eeuw en gedurende de zeventiende eeuw vooral door aanhangers van de Nederduits-gereformeerde confessie geschreven. Zo publiceerde de gereformeerde schoolmeester van Barsigherhorn, Dirck Adriaensz. Valcooch, in 1591 een handleiding voor zijn collega's, de *Regel der Duytsche schoolmeesters*, terwijl de bekende calvinistische theoloog Philips van Marnix, heer van Sint Aldegonde (1540-1598) een handleiding voor de opvoeding van de jeugd, *Ratio instituendae juventutis*, heeft samengesteld, die overigens eerst postuum (in 1615) in druk is verschenen. Dit werkje was primair bedoeld voor de opvoeding van jonge edelen (Marnix, 1992; vgl. Frijhoff, 2001). De auteur heeft geprofiteerd van klassieke en christelijk-humanistische opvoedingswijsheid, wat overigens bij andere nog te bespreken pedagogen ook het geval is geweest.² Valcooch en Marnix kan men op grond van hun opvoedkundige handleidingen geen piëtistische pedagogen noemen. Wie kunnen we wel als zodanig aanmerken? In ieder geval de volgende schrijvers van opvoedkundige monografieën: Johannes de Swaef, Bernhardus Wallenkamp, Jacobus Koelman, Gerhard Meyer en Jacobus Fruytier. En dan zijn er nog piëtisten die aandacht aan het thema opvoeding hebben geschonken in meer-omvattende werken, zoals Jean Taffin, Willem Teellinck, Petrus Wittewrongel, Simon Oomius en Franciscus Ridderus. Al deze schrijvers hebben vooral aan de gezinsopvoeding aandacht besteed. Van jongs af aan behoren ouders hun kinderen door het goede voorbeeld, door 'gemeenzame en ernstige aanspraak', door corrigerende maatregelen (met kastijding als uiterste middel) en vooral door deelname aan religieuze '(huis)oefeningen' voor te bereiden op een godgewijd en ascetisch bestaan, waarmee uiteindelijk de zuivering van kerk en republiek gediend zou zijn.

Een auteur die in het rijtje ontbreekt is de dichtende raadspensionaris en moralist Jacob Cats (1579-1660). Terecht? Ongetwijfeld sympathiseerde Cats met het streven om het gereformeerde geloof in praktijk te brengen, maar wat hij over de opvoeding van kinderen heeft geschreven mist piëtistische vigeur. Cats heeft basale opvoedingsprincipes doorgegeven waarmee alle gezindten hun voordeel konden doen en deden (Bedaux, 1990; Groenendijk & Roberts, 2001). Nu heeft Cats een lofdicht geschreven voor nota bene het belangrijkste reformatiegeschrift

van de Middelburgse piëtistische predikant Willem Teellinck (1579-1629), het *Noodwendigh vertoogh* (1627): veronderstelt dat geen instemming met diens reformatiestreven? Dit lofdicht geeft er echter geen blijk van dat de auteur zich aangesproken wist door Teellincks rigorisme, zoals dat ondermeer uitkomt in diens voorstel van een christelijke 'huys-ordre' (BPN 479, 487, 706). In het genoemde werk ontwierp Teellinck een huisorde die gemodelleerd was naar het voorbeeld van de Engelse puriteinen, waarmee hij kennis had gemaakt tijdens een verblijf in Banbury (BPN 667, 671). De kinderen moesten opgebracht worden in een gezin waarin het ritme van de dag door religieuze oefeningen werd bepaald. Het leren van de plichten van het 'burgerlijke' leven, waaraan Cats zoveel aandacht besteedde, is bij Teellinck ondergeschikt gemaakt aan de bevordering van de devotie. Cats was net als Teellinck ook in Engeland geweest en hij kende ongetwijfeld Teellincks lofzang op het puriteinse gezin, maar hij lijkt er niet voor gevoeld te hebben diens ideaal in een navenante pedagogische opdracht voor zijn landgenoten te vertalen.

Hoofdwerken van de piëtistische pedagogiek

Het in 1621 uitgegeven opvoedkundige werkje van de Middelburgse schoolmeester Johannes de Swaef (1594-1653), *De geestelycke queeckerije*, gaat terug op een voor eigen gebruik samengestelde handleiding. De Swaef was ervan overtuigd dat ter verbetering van het godsdienstig en zedelijk leven, ouders de 'jonge planten des Heeren' moesten opkweken tot 'boomen der gerechtigheydt'. Daartoe moesten zij hun kroost leren in overeenstemming met Gods geboden te leven: bij elk van de tien geboden is aangegeven wat af- en aangeleerd moet worden (BPN 433, 479, 487). De tucht moest in ere hersteld worden; weerspannige kinderen dienden met harde slagen gestraft te worden. Bijzondere aandacht besteedde hij aan de gezinscatechese, vooral aan de didactiek ervan. Het laatste verbaast niet bij een schoolmeester, die overigens in zijn boek duidelijk maakte dat godzaligheid noodzakelijk maar niet genoeg was voor zijn beroepsgroep (Uil, 2001). Teellinck heeft, voorzover valt na te gaan, nimmer naar De Swaefs werkje verwezen of het aanbevolen. Dat had hij kunnen doen in zijn eigen behandeling van de opvoeding in het *Noodwendigh vertoogh* (1627). Zou hij diens pedagogiek te hardhandig hebben gevonden? Zelf pleitte hij ervoor om kinderen liever te lokken dan te dwingen tot de deugd (vgl. Groenendijk, 2000). Het traktaat van De Swaef is in de zeventiende eeuw nooit herdrukt. Het lijkt niet al te gewaagd om te veronderstellen dat daaraan het succes van het oeuvre van de moderate Vader Cats debet is geweest (BPN 479).

In de historische pedagogiek is het boek *Oeconomia christiana ofte christelicke huys-houdinge* (1655) van de uit Zeeland afkomstige Amsterdamse predikant Petrus Wittewrongel (1609-1662) lang onopgemerkt gebleven. Wellicht omdat de titel geen voor de hand liggend aanknopingspunt bood? De editie-1655 behandelt de onderlinge plichten van de gezinsleden; de sterk uitgebreide, twee-delige versie uit 1661 bevat ook nog een deugdenleer, een handleiding voor de gezinsdevotie en een reformatieprogramma. Dit alles gaat terug op preken die door Wittewrongel in Amsterdam zijn gehouden. Dankzij de exploratie van Wittewrongels werk weten we bij benadering welke adviezen en voorschriften gereformeerde kerkgangsters kregen voor het dagelijks leven in gezinsverband, inclusief de gezinsopvoeding (BPN 434, 436, 437, 442, 444, 454, 463, 464).³ Wat Wittewrongel over huwelijksleven en opvoeding heeft geschreven, is door zijn Rotterdamse collega Franciscus Ridderus (1620-1683) verwerkt in enige populaire samenspraken, te vinden in *De Tafel des Heeren* (1664-1666), een bundel bestemd voor de voorbereiding op het heilig avondmaal (BPN 454; vgl. BPN 204).

Jacobus Koelman (1631-1695) heeft inmiddels een vaste plaats gekregen in onze historische pedagogiek (Kruithof 1990; Stilma 1995). Zijn in 1679 gepubliceerde handleiding voor een godzalige opvoeding, *De pligten der ouders, in kinderen voor Godt op te voeden*, vormt een uitwerking van Koelmans actieprogramma voor een nadere reformatie, zoals te vinden in *De punten van nodige reformatie* uit 1678 (BPN 446; vgl. BPN 115). In onderscheid van de negentiende- en twintigste-eeuwse heruitgaven treft men in zeventiende- en achttiende-eeuwse edities (na de uiteenzetting van de plichten van ouders inzake de godzalige opvoeding van kinderen) bovendien aan: drie catechismi voor de mondelinge overdracht van kennis over de godzaligheid, en exempelen (voorbeelden) van vrome kinderen, bedoeld als aansporingen om de ouderlijke lessen ter harte te nemen en in praktijk te brengen. Koelman verschafte een integrale – hoofd, hart en handen aansprekende – methodiek voor de godzalige opvoeding (BPN 445, 460). Daarmee rustte hij ouders toe om als ‘medewerkers van God’ de bekering van hun kinderen te helpen realiseren.

Koelmans traktaat is in de achttiende eeuw twee keer herdrukt. De piëtistische opvoedingsvoorlichter van de achttiende eeuw is de Rotterdamse predikant Jacobus Fruytier (1659-1731) geworden (BPN 798). Met name zijn in 1724 gepubliceerde *Salomons raad aan de jeugd* was een succesvolle uitgave: in 1790 verscheen de tiende druk. De auteur kant zich hier tegen de toegeeflijke houding tegenover de jeugd. Met een beroep op Vader Cats stond men de jeugd toe om wat te ‘malen’. Fruytier bepleitte, in de lijn van Koelman, een ‘vroegge godzaligheid’. De bekering kon geen uitstel lijden. De urgentie hiervan werd nog versterkt door het verval van de zeden – dat zich (ook volgens Fruytiers *Groot voorregt van de christenkinderen*, 1726) bij de jeugd manifesteerde in het gek zijn op pracht en praal, danspartijen, sociëteiten, komedies en loterijen – en het te vrezen ‘vertrek van God uit Nederland’. Met zijn werk heeft Fruytier ook een tegenwicht willen bieden voor de beïnvloeding van het denken over opvoeding door de Engelse filosoof en pedagoog John Locke (1632-1704): een kind zou bij de geboorte een onbeschreven blad (*tabula rasa*) zijn en afhankelijk van gewoonte en voorbeeld een goed of slecht mens worden (BPN 798). Met die ‘verderfelijke’ leer werden volgens Fruytier essentiële christelijke noties van erfzonde en bekering geloofend.⁴

Diversiteit van bronnen voor de piëtistische pedagogiek

Voor de kennis van de piëtistische pedagogiek staan ons, zoals we reeds zagen, verschillende soorten geschriften ter beschikking: pedagogische traktaten, reformatiegeschriften en huisbestieringsliteratuur. Wittewrongels huisbestieringsboek is een zeldzaam Nederlands voorbeeld van een genre adviesliteratuur, dat met succes beoefend werd in Engeland en Duitsland. Dit genre gaat via christelijk-humanistische auteurs terug op voorbeelden in de klassieke oudheid. Zoals we nog zullen zien, heeft Wittewrongel voor zijn handleiding voor het christelijk huishouden voornamelijk Engels-puriteïne *domestic conduct books* benut.⁵ Als bronnen voor informatie over opvoedingsidealen gelden verder ook werken die een overzicht bieden van de christelijke ethiek alsmede preken en catechetische lectuur. Een aanknopingspunt voor uiteenzettingen van de plichten van ouders en kinderen vormde het vijfde gebod (‘Eert uw vader en uw moeder’), dat steevast aan bod kwam bij de behandeling van de Heidelbergse catechismus. Met name preken, inclusief catechismuspreken, waarvan er nogal wat in druk zijn verschenen, zijn in de historische pedagogiek weinig geëxploreerd. Zelfs in een studie die expliciet handelt over de opvoedingsvoorlichting in ‘domineesland’ (Kruithof, 1990) is dat niet gebeurd.

Veel van wat in de genoemde typen geschriften met betrekking tot de opvoeding is te vinden, is gereformeerd – en christelijk – pedagogisch gemeengoed, maar ze bevatten altijd ook specifieke verwijzingen naar tijdsomstandigheden. Met name in reformatiegeschriften en boetepreken poogt men ouders en de jeugd ervan te overtuigen dat, gezien de ‘oordelen Gods’ – zoals oorlog, pest, watersnood en economische malaise – de ‘wereldsgezindheid’ acuut dient ingeruild te worden voor ‘hemelsgezindheid’ (Groenendijk, 2000). Er wordt dan een beeld geschetst van de opvoeding en de manier waarop de jeugd leeft dat aanspraak maakt op actualiteit, waarbij men echter wel bedacht moet zijn op karikaturen en clichés met een lange traditie (BPN 474, 476). Onderzoek van de piëtistische pedagogiek kan dan ook niet buiten kennis van de geschiedenis van pedagogische *topoi* en van het toenmalige dagelijks leven van moeders, vaders, onderwijzers, kinderen en jeugdigen, gedifferentieerd naar maatschappelijke stand, godsdienstige overtuiging en geografische setting (vgl. Dekker, Groenendijk & Verberckmoes, 2000 en de aangehaalde literatuur). Om dichter bij de opvoedingswerkelijkheid te komen, kunnen *egodocumenten*, zoals brieven, dagboeken en (auto)biografieën, goede diensten bewijzen (Dekker, 1995; Roberts, 1998). Voor het piëtisme in later tijd zijn dergelijke documenten wel voorhanden, maar met name voor de kennis van de opvoedingspraktijk van het zeventiende-eeuwse piëtisme is er vooralsnog weinig geëigend bronnenmateriaal beschikbaar.

Bibliocratisch ideaal en gezinsvroomheid

In de zeventiende eeuw manifesteerde de piëtistische reactie zich als een beweging met een agogisch karakter (BPN 462). Men heeft volwassenen en kinderen willen aansporen en toerusten tot een godzalig leven en daartoe alle ten dienste staande beïnvloedingsmiddelen aangewend. We noemen de preek, de catechese, de kerkelijke tucht, de gezinsopvoeding, het schoolonderwijs en niet in de laatste plaats de godsdienstig-moralistische lectuurverschaffing (BPN 458). Er verscheen lectuur die voor iedereen van belang werd geacht, zoals de talloze catechetische geschriften. Een *best-seller* was de *Catechizatie over den Heidelbergischen catechismus der gereformeerde christelike religie* (1652; 30ste druk in 1684) van Petrus de Witte, waarin de bijzonderheden van de geloofsleer en de moraal in vraag-en-antwoordvorm uiteengezet werden (BPN 1319, 1333). Ook verscheen er lectuur voor bepaalde standen en staten des levens. Nederland was een zeevarende natie. Geen wonder dat er geschriften verschenen voor de godsdienstig-zedelijke toerusting van hen die de zeeën bevoeren en in den vreemde handel dreven: de zeemannsvademecums (BPN 133, 135, 468, 502, 578, 1337, 1338). Het bekendste voorbeeld van dit genre is de *Groote christelijke zeevaart* van de gereformeerde piëtist Adam Westermannus (overl. 1635). Het allerbelangrijkste geschrift was echter de bijbel, die in ieders handen moest zijn en in ieders leven het eerste en laatste woord behoorde te hebben. De andere lectuur en de eerder genoemde overdrachtsmiddelen waren vooral bedoeld om de toepassingsmogelijkheid van de bijbel te concretiseren. Een en ander was weliswaar geen piëtistisch prerogatief, maar de piëtistische gereformeerden hebben wel een hoofdrol gespeeld in wat de verwerkelijking van een *bibliocratisch* ideaal genoemd kan worden (BPN 449).

De zeventiende-eeuwse piëtistische beweging is eens getypeerd als een ‘gezinsagogische reformbeweging’ (BPN 462, 470). Daarmee is deze beweging als geheel wellicht teveel in een bepaald perspectief getrokken, maar dat verscheidene toonaangevende piëtisten veel verwachtten van een reformatie die gevoed werd vanuit een door bijbelse vroomheid doordeesemd gezinsleven lijkt onweerlegbaar. Teellinck, De Swaef, Wittewrongel, Oomius en Koelman zijn namen die in dit ver-

band zeker genoemd mogen worden. Zij propageerden het ideaal van het gezin als 'kleine kerk', door Simon Oomius (1630-1706) in 1661 tot onderwerp van een monografie gemaakt: *Ecclesiola, dat is, kleyne kercke*. In dit verband heeft men zich beijverd om in het gezin religieuze oefeningen te introduceren. De huisvader en -moeder dienden te zorgen voor huisgebeden, bijbellezing, catechisatie, zingen van geestelijke liederen en godsdienstige gesprekken. Deze oefeningen moesten dagelijks met het gehele gezin, inclusief het huispersoneel, betracht worden. Daarnaast moesten de gezinshoofden erop toezien dat dergelijke oefeningen ook deel uitmaakten van de persoonlijke devotie. Als een handleiding daarbij werd door de vromen vooral *De practycke ofte oeffeninghe der godtzaligheydt* van de puritein Lewis Bayly gebruikt: een *best-seller*, goed voor zo'n dertig drukken (BPN 564, 594).

Van het grootste belang achtten piëtisten de huiscatechisatie in de 'kleine kerk' (BPN 430; Groenendijk, 1976). De propaganda voor deze instelling was onderdeel van projecten voor een nadere reformatie en ongetwijfeld een reactie op de geringe ijver die predikanten aan de dag legden om de jeugd te catechiseren. In de jaren vijftig en zestig van de zeventiende eeuw was er van piëtistische zijde zelfs sprake van een catechetisch offensief (BPN 458). Zeer populair is Ridderus' *Dagelijcxsche huys-catechisatie* geworden, een werk waarvan de eerste druk in 1657 verscheen (BPN 423) en dat tot aan het midden van de achttiende eeuw talrijke keren is herdrukt. Typerend voor Ridderus' huiscatechisatieboek is dat hij niet alleen kennis van de geloofsleer, maar ook kennis van de bijbel en de 'praktijk der godzaligheid' wilde overdragen (BPN 1272). Dit werk diende Koelman als voorbeeld voor zijn *Driederley catechismus*, gevoegd achter *De pligten der ouders*. In studies van Verboom (BPN 1333, 1334) is veel informatie te vinden over de gezinsvariant van de catechese.

Piëtistische belangstelling voor het kind en het kinderboek

Onder de stichtelijke lectuur in piëtistische milieus namen verhalen over het leven en sterven van vromen eeuwenlang een grote plaats in (BPN 721, 857, 876). Niet zelden vond men daaronder ook een uitgaafje met de titel *Des Heeren lof, verkondigd uit den mond der kinderen*. Ten onrechte schreef men dit werkje toe aan de Rotterdamse predikant Wilhelmus Eversdijk (1653-1729); alleen het aanprijzende voorwoord is van zijn hand. De inhoud is grotendeels een weergave van de collectie exemplen die voorkomt achter Koelmans *De pligten der ouders*. Koelman, die een voorliefde had voor het biografische genre (BPN 432, 438), had op zijn beurt weer Engelse biografieën van vroeg-bekeerde, jong-gestorven kinderen overgenomen, voornamelijk uit *A Token for Children* van de Engelse puritein James Janeway (BPN 430, 440, 467, 471). Het belang van deze verzamelingen is vooral daarin gelegen dat ze over kinderen gaan en speciaal voor kinderen zijn samengesteld. Ze zijn een stimulans geweest voor de vele bekerings- en stervensgeschiedenissen van kinderen en jeugdigen uit piëtistische milieus die in de achttiende en negentiende eeuw zijn verschenen, maar lijken ook daarbuiten de uitgave van verhalen over en voor kinderen gestimuleerd te hebben. De relevantie van het piëtistische kinderboek is zeer lang miskend in de geschiedschrijving van de Nederlandse kinder- en jeugdliteratuur. Daarin is echter verandering gekomen met het hoofdstuk over het zeventiende-eeuwse kinderboek in *De hele Biblebontse berg* (Bekkering et al., 1989). In 1991 verscheen *Voor edeler staat geschapen*, een heruitgave van tien levens- en sterfbedbeschrijvingen van gereformeerde kinderen uit de zeventiende en achttiende eeuw, voorafgegaan door een toelichting omtrent genre, opvoeding, biografische en medische bijzonderheden (BPN 483). Onder andere de biografieën van twee in 1664 aan de pest overleden

vrome kinderen, Suzanna en Jacob Bickes, die in de loop der eeuwen herhaaldelijk zijn herdrukt, zijn in dit boek opgenomen (zie ook nog BPN 450, 482). Als bijzonderheid tekende de (onbekende) biograaf van Suzanna Bickes aan dat haar lievelingslectuur het catechisatieboek van ds. De Witte was.

De belangstelling van piëtisten voor het kind en in het bijzonder hun bemoeienis met speciaal voor kinderen gemaakte uitgaven bevestigen nog eens de onjuistheid van de populaire mening dat er in de tijd vóór Rousseau geen aandacht voor het kind-als-kind geweest zou zijn (BPN 459, 471, 472). De historicus Sommerville (1992) heeft de puriteinen zelfs 'the discovery of childhood' toegeschreven. Puriteinen en piëtisten gaven blijk van preoccupatie met het kind als opvoeding, ze waren evenwel niet de uitvinders van het romantische pedocentrisme. Ze geloofden in de beïnvloedbaarheid en instrumentaliteit van het kind bij de verwezenlijking van hun theocratische visioen. En daarbij verdisconteerden ze 'datse kinderen sijnde oock als kinderen dencken' en dat kinderen qua 'aerd' (inborst) onderling verschilden (De Swaef). In dit verband willen we er ook nog op wijzen dat puriteinen en piëtisten zich in de prediking expliciet en zelfs exclusief tot de (rijpere) jeugd hebben gericht. Fruytier wordt wel gehouden voor de eerste Nederlandse jeugdpredikant (BPN 77); in Bernhardus Wallenkamp - schrijver van *Inleydinghe in Zions-schole* (1661) - zouden we zelfs nog een vroegere voorganger van de jeugd kunnen hebben, ware het niet dat deze leerling van Voetius niet in ons land maar in Wesel predikant was.

Achtergronden van de piëtistische pedagogiek

Een van de meest bediscussieerde kwesties met betrekking tot de piëtistische reformatiebeweging in ons land betreft de relatie met – en in het bijzonder: de invloed van – het Engelse puritanisme. De stellingnames dienaangaande waren tot voor enige decennia doorgaans niet gebaseerd op veel kennis van zaken. Inmiddels weten we dankzij inventarisatie van vertalingen en vergelijkend tekstonderzoek dat de Engels-puriteinse invloed als een hoogst belangrijke factor aangemerkt moet worden (BPN 384, 393, 614). De uitgave van vertaalde Engels-puriteinse traktaten heeft gedurende een groot gedeelte van de zeventiende eeuw de stichtelijke leatuurvoorziening gedomineerd (BPN 12, 515, 594). Door die talrijke puriteinse praktikale werken zijn bepaalde aspecten van de vormgeving en beleving van de vroomheid in ons land versterkt en aangescherpt. Uit tekstvergelijkend onderzoek is gebleken dat gereformeerde schrijvers heel wat uit Engelse geschriften hebben overgeschreven (BPN 442, 444, 461, 466, 473). Het huisboek van Wittewrongel vormt hiervan wel een heel sprekend voorbeeld. Zo bleek Wittewrongel zich voor het gedeelte over het huwelijk en de onderlinge plichten van de huisgenoten gebaseerd te hebben op maar liefst tien werken van Engelse puriteinen. Vooral William Gouge's *Of Domesticall Duties* (1622) heeft de inhoud en de opbouw van zijn betoog sterk bepaald (BPN 454).

Het idee van een algehele reformatie via gezinsreformatie, zoals voorgestaan door onder andere Teellinck en Wittewrongel, bleek al 'voorgetekend' te zijn in geschriften van Engelse puriteinen. De historici Schücking (1964) en Hill (1964) hebben geattendeerd op de puriteinse transformatie van het gezin in een instrument voor een algemene reformatie. Via de 'spiritualization of the household' zou moeten lukken wat via de kerk niet gerealiseerd kon worden. In de praktijk werd het vrome gezin echter een conventikel-achtig complement van de kerk en zelfs een alternatief voor de kerk. Een ontwikkeling die bij ons in ieder geval aanwijsbaar is binnen de labadistische 'huisgemeente', waarmee de naam van de bekende Anna Maria van Schurman is verbonden (BPN 36, 41).

In het onderzoek naar de bronnen van het puriteinse gezin(s-ideaal) vormden *domestic conduct books* een belangrijk aanknopingspunt. De inhoud daarvan werd nogal eens voor typisch of zelfs exclusief puriteins versleten. Ten onrechte. Zo bleek in het door John Dod en Robert Cleaver bewerkte huisbestieringsboek van Robert Cawdrey gebruik gemaakt te zijn van het werk van Jean Taffin (1529-1602), een auteur die wel gerekend wordt tot de eerste piëtisten in de lage landen (BPN 484, 576). Taffin heeft op zijn beurt, voor hetgeen hij over huwelijksplichten en opvoeding heeft geschreven, geprofiteerd van wat daarover eerder door de humanisten Erasmus en Vives was opgemerkt (BPN 465). De tot en met 1661 herhaaldelijk herdrukte Nederlandse vertaling van Taffins boek, *Grondich bericht van de boetveerdichydt des levens* (1595), lijkt een bron van inspiratie te zijn geweest voor latere piëtistische reformatiepleidooien en -programma's alsmede voor vertogen over de huisdevotie en onderlinge plichten van gezinsleden. Het staat inmiddels vast dat zowel onze piëtisten als de Engelse puriteinen inzake de gezinsideologie en pedagogiek rijkelijk geprofiteerd hebben van het werk van christelijke humanisten. De belangrijkste les die men van hen heeft geleerd is wel dat voor het welslagen van de beoogde reformatie een godzalige opvoeding vanaf de ontvankelijke kinderjaren een noodzakelijke voorwaarde was (Todd, 1987; vgl. Groenendijk, 1991).

Parallellen van de piëtistische pedagogiek

Het streven naar levensreformatie via vrome opvoeding was geen exclusief gereformeerd-piëtistisch verschijnsel. De parallel met het puritanisme bewijst dit reeds. In de Republiek werd ook door doopsgezinden en rooms-katholieken geijverd voor intensivering van de (gezins)vroomheid (BPN 603; Hoppenbrouwers, 1996). Tevens waren er allerhande dissidente personen en groeperingen die eigen reformatieplannen en heilswegen propageerden. Al die inspanningen kunnen opgevat worden als uitingen van een algemener, Europees offensief ter verdieping van de spiritualiteit en 'beschaving' van de zeden (vgl. Schutte, 1988). De reformatie-ijver die concurrerende confessies aan de dag legden, heeft de inspanningen binnen de eigen geloofsgemeenschap versterkt (BPN 435). Men heeft kennis genomen van elkaars geschriften en ervan geprofiteerd, hetzij door de eigen positie beter te profileren, hetzij door het bruikbare van de ander te assimileren. Zo wemelt de bibliotheek van het door de lutherse piëtist August Hermann Francke gestichte weeshuis te Halle van de puriteinse en gereformeerde praktikale werken; Francke's pedagogisch hoofdwerk, *Kurzer und einfältiger Unterricht wie die Kinder zur wahren Gottseligkeit und christlichen Klugheit anzuführen sind* (1702), is onmiskenbaar beïnvloed door die lectuur.

In het brede reformatie-offensief hoort ook het pan-agogisch streven van de in Amsterdam verblijvende Tsjech Jan Amos Comenius (1592-1670) thuis (BPN 428). Comenius bepleitte een geloofsverschillen overstijgende reformatie, waarvoor hij echter geen sympathie oogstte bij de gereformeerde piëtisten. Zij waardeerden hem als de kenner en hoeder van de traditie der Boheemse broeders, wiens publicaties hen in staat stelden om hun gezinsdevotie-ideaal een eerbiedwaardig verleden te laten hebben. Dat was één van de uitkomsten van het comeniologisch onderzoek, verricht in het kader van het Comenius-jaar 1992 (BPN 427, 431). Comenius was een van de vele spirituele hervormers die hun toevlucht hadden gezocht in de Republiek. Ook Pierre Poiret (1646-1719), ex-gereformeerd predikant in de Paltz en volging van de visionaire en mystica Antoinette Bourignon, was zo'n réfugié (Chevallier, 1994). Deze propagandist van de mystieke heilsweg schreef een boekje voor de christelijke opvoeding, waarmee werd beoogd de jeugd

te prepareren voor een wereldverzakende en verinnerlijkte vroomheid. Gerhard Meyer (1655-1718), een gereformeerde piëtist in het Groningse Oldambt, die de strijd aanbod tegen de materialistische mentaliteit van het 'naamchristendom', wist zich aangesproken door de ideeën van Poiret en verwerkte ze in een eigen opvoedkundig geschrift, *Portaal des Heeren* (1700) (BPN 430, 456).

Veranderingen in de relatie piëtisme en pedagogiek

Voor Johannes de Swaef stond vast dat het de opdracht van ouders was om hun kinderen op te voeden conform de bijbelse decaloog (tien geboden), waarvan hij dan ook een behandeling in zijn opvoedingstraktaat heeft gegeven. De Swaef stond een legalistische vroomheid voor (Kruithof, 1990). We vinden dat ideaal in de zeventiende eeuw vaker terug; illustratief hiervoor zijn de zondenregisters (BPN 361, 545, 1317). Bij de toonaangevende gereformeerde piëtist Gisbertus Voetius (1589-1676) en zijn volgelingen culmineerde dit ideaal in de *praecisitas*, de 'preciesheid des levens'. Nauwkeurig werd kinderen voorgehouden wat wel en wat niet paste binnen de praktijk van de godzaligheid. Zelfverloochening, ingetogenheid, kuisheid, matigheid, arbeidzaamheid, tevredenheid waren deugden die van jongs af aan aangeleerd en beoefend moesten worden. Toneel, kaarten en dobbelen, dansen, zuipen, roken, lang haar, enzovoort waren taboe (zie over toneel en kansspelen: resp. BPN 452, 453, 1062 en 448). De zondag moest 'geheilig' worden door die dag met godsdienstige oefeningen door te brengen.

Het vroomheidsoffensief, bedoeld om kerk en samenleving onder theocratisch of bibliocratisch beslag te krijgen, zou wel eens meer succes gehad kunnen hebben dan men op grond van boetepreken en klaagschriften zou moeten aannemen. Volgens Frijhoff en Spies is er in de loop van de zeventiende eeuw sprake geweest van een algehele aanscherping van fatsoensnormen (BPN 334); de Nadere Reformatie lijkt daaraan een flink aandeel gehad te hebben (vgl. Van der Heijden, 1998). Naar het zich laat aanzien is dit streven naar een strengere normering onder het kerkvolk niet zonder respons gebleven: een groeiend gedeelte vertoonde meer 'oppassend' gedrag. Voor piëtisten was dit evenwel een problematische ontwikkeling: zij gingen in toenemende mate waarschuwen voor pseudo-vroomheid en riepen op tot kritisch zelfonderzoek (BPN 462). Uiteindelijk zou men alleen diegenen voor ware godzaligen houden die konden vertellen een 'krachtadige bekering' te hebben doorgemaakt.

Bij Koelman, wiens opvoedingstraktaat ruim een halve eeuw na dat van De Swaef verscheen, moesten ouders hun kinderen weliswaar alle eerder genoemde deugden leren en zonden afleren, maar hun kardinale taak was toch hun kinderen aan te sporen om zichzelf te beproeven: of hun goede werken wel voortkwamen uit 'een nieuw hart'. Toen de Middelburgse predikant Jacobus Willemsen (1698-1780) in 1740 De Swaefs opvoedingstraktaat opnieuw uitgaf, zorgde hij in de aantekeningen dan ook voor aanvulling in Koelmanniaanse geest (BPN 429). Concentratie op de bekeringservaring en vrome gemoedstoestanden is kenmerkend geworden voor het latere gereformeerde piëtisme (BPN 876). Dat ging ten koste van aandacht voor de reformatie van het publieke leven en het leren van deugden en plichten, waarvan de betrachtting zonder bekeerd-zijn voor niet meer dan 'burgerlijk fatsoen' werd gehouden. Bovendien ontwikkelde zich binnen het bevindelijke piëtisme een richting die kritisch stond tegenover de opvatting dat bekering langs pedagogische weg 'voorbereid' zou kunnen worden.

Piëtisme en pedagogiek vanaf de negentiende eeuw

In de negentiende eeuw was er bij groeperingen die zich niet konden vinden in ontwikkelingen binnen de Hervormde kerk – en met name bij hen die met de Afscheiding zijn meegegaan – heimwee naar de tijd van de gereformeerde vaders (BPN 165, 171). Talrijke stichtelijke werken uit de zeventiende en achttiende eeuw werden herdrukt. Belangstelling voor deze lectuur vindt men onder de afgescheidenen, zowel bij hen die vooral de rechtzinnige leer ter harte ging als bij de meer op bevinding ingestelden. Onder de heruitgaven treffen we ook de pedagogische werkjes van Koelman, Fruytier en Eversdijk aan (BPN 733). Heruitgaven van Eversdijks exemplboekje en van gedeelten daaruit hebben als voorbeeld gediend voor het samenstellen en uitgeven van verhalen uit negentiende-eeuwse piëtistische milieus over het leven en sterven van kinderen (BPN 477). Dergelijke teksten zullen gewaardeerd zijn omdat men er ‘de noodzaak van bekering’ in aantrof, terwijl het in de contemporaine opvoedingsvoorlichting – zoals die van *‘t Nut* – toch vooral om ‘beschaving’ ging (vgl. Kruihof, 1990).

De afgescheidenen vormden allerminst een eenkleurig gezelschap. Zo waren er die qua theologische ligging verbondsmatig georiënteerd waren, terwijl bij anderen de predestinatiedachte domineerde. In de spirituele (auto-)biografieën van de laatstgenoemden, de ‘lijdelijke’ gereformeerden, zal men weinig tot geen verwijzingen vinden naar de heilzame invloed van opvoedingsactiviteiten (BPN 324, 477). Een vrome opvoeding werd zelfs wel beschouwd als een sta-in-de-weg voor de bekering. De ‘lijdelijke’, ‘naar binnen gekeerde’ vroomheid van deze lieden – die met recht als ‘stillen in den lande’ of ‘stille luyden’ aangeduid worden (Van Lieburg, 1994) – staat ver af van die welke we aantreffen bij twee bekende bewegingen die ook affiniteit met de piëtistische traditie hadden: het Reveil en de Doleantie. De mensen van het Reveil gaven blijk van een opmerkelijk maatschappelijk engagement en pedagogisch activisme, geconcretiseerd in het streven verwaarloosde en geestelijk gedepriveerde kinderen te ‘redden’ (Dekker, 2001; Kruihof, 1990).

Degenen die met de Doleantie van Abraham Kuyper zijn meegegaan, wisten zich in diverse opzichten verwant met de piëtistische traditie (BPN 79), maar voor kritiekloze imitatie heeft men zich willen hoeden. Kuyper en zijn ‘kleine luyden’ waren wars van een bekeringspedagogiek die kinderen beschouwde als ‘doemwaardige schepsels’. Ouders mochten van het wedergeboren-zijn van hun gedoopte ‘verbondskinderen’ uitgaan (vgl. Bakker, 1995). Christelijke pedagogiek beoogde de ‘heiligmaking’ van het kind en (her)kerstening van de cultuur. Die betrokkenheid op de buitenwereld zagen Kuyper c.s. ook bij de mannen uit de ‘bloeitijd’ van de Nadere Reformatie, maar misten zij bij piëtisten uit de ‘natijs’ en bij een deel van de afgescheidenen, die zij verweten de weg van een ‘wereldmijdend mysticisme’ te zijn opgegaan. Terwijl de uit de Doleantie voortgekomen nieuw-gereformeerden in de vorige eeuw grote belangstelling voor de opvoeding aan de dag hebben gelegd (vgl. Sturm, 1988), werd dat thema binnen de diverse kleinere gemeenschappen van ‘zware’ gereformeerden sporadisch ter sprake gebracht.

Resumerend besluit

In het onderzoek dat in de afgelopen vijftig jaar is verricht op het gebied van de piëtistische pedagogiek ging de aandacht vooral uit naar het oeuvre en de inzichten van opvoedingsvoorlichters ten tijde van de zeventiende-eeuwse Republiek. De (gezins)opvoeding stond bij hen in dienst van het theocratische ideaal om kerk en samenleving nader te reformeren. In het verwante Engelse

puritanisme vonden deze piëtisten aansprekende voorbeelden en voorschriften voor gezinsleven en -opvoeding. Met hun aandacht voor de 'vroeg godzaligheid' van kinderen en het belang daarvan voor de 'reformatie der zeden' betoonden puriteinen en piëtisten aan het humanisme schatplichtig te zijn. Hun geloof in de mogelijkheid 'kinderen voor God op te voeden', verdroeg zich, naar het gevoel van latere piëtisten, niet goed met 'de leer van Gods verkiezende genade'. Op (ped)agogisch elan zal men de laatsten dan ook niet gauw kunnen betrappen.

Noten

1. De studies die in dit artikel aangehaald worden, zijn voor het merendeel te vinden in de *Bibliografie van het gereformeerde Piëtisme in Nederland tot ± 1800* (Huisman, 2001). In de tekst wordt naar de betreffende nummers in de *BPN* verwezen.
2. Vooral Plutarchus werd vaak geciteerd.
3. De betekenis van Wittewrongels werk is inmiddels niet alleen doorgedrongen bij historisch-pedagogen (Kruithof, 1990), maar ook bij kunsthistorici (Bedaux, 1990; Van Thiel, 1987), die het benutten voor de duiding van opvoedingssymboliek in schilderijen en prenten. Het vormde ook een belangrijke bron voor de mentaliteitshistorische bespiegelingen van Schama (1987), die echter geen relatie legde met Wittewrongels nadere-reformatiestreven.
4. Ook Cats en Teellinck hadden over het jonge kind als een *tabula rasa* geschreven, maar bedoelden daarmee dat het nog geen kennis en deugd bezat, niet dat zijn natuur niet verdorven was. Zie in verband met Locke's standpunt: Cunningham, 1997; Dodde, 1990; Sommerville, 1992a.
5. De toegankelijkheid van dergelijke teksten werd vergemakkelijkt door *reprints* in de jaren zeventig van de voorbije eeuw (BPN 475).

Literatuur

- Bakker, N. (1995). *Kind en karakter. Nederlandse pedagogie over opvoeding in het gezin 1845-1925*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Bedaux, J.B.M.F. (1990). *The reality of symbols. Studies in the iconology of Netherlandish art 1400-1800*. Den Haag/Maarsse: Gary Schwartz.
- Bekkering, H. et al. (red.) (1989). *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam: Querido.
- Chevallier, M. (1994). *Pierre Poiret (1646-1719). Du protestantisme à la mystique*. Genève: Labor et Fides.
- Cunningham, H. (1997). *Het kind in het verleden. Vijf eeuwen geschiedenis* (vertaald door A. van den Tempel). Amsterdam: Van Gennep.
- Dekker, J. (2001). *The Will to Change the Child. Re-education Homes for Children at Risk in Nineteenth Century Western Europe*. Frankfurt am Main (etc.): Peter Lang.
- Dekker, J., Groenendijk, L., & Verberckmoes, J. (2000). Trotse opvoeders van kwetsbare kinderen. De pedagogische ruimte in de Nederlanden. In J.B. Bedaux & R. Ekkart (Red.), *Kinderen op hun mooist. Het kinderportret in de Nederlanden 1500-1700* (pp. 43-60). Gent/Amsterdam: Ludion.
- Dekker, R. (1995). *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek*. Amsterdam: Wereldvenster.
- Dodde, N.L. (1990). De Nederlandse pedagogische context van Lockes visie op opvoeding en onderwijs. *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad werkgroep 'Sassen' 1*, 43-54.
- Frijhoff, W. (2001). Marnix over de opvoeding. In H. Duits & T. van Strien (Red.), *Een intellectuele activist. Studies over leven en werk van Philips van Marnix van Sint Aldegonde* (pp. 59-75). Hilversum: Verloren.

- Groenendijk, L.F. (1976). De huiscatechisatie in de 'kleine kerk'. *Daniël* 30, 305-307, 311.
- Groenendijk, L.F. (1991). De humanistische achtergrond van de puriteinse sociale ideologie en pedagogie(k). *Nederlands tijdschrift voor opvoeding, vorming en onderwijs* 7, 111-118.
- Groenendijk, L.F. (2000). De 'vaderlijke kastijding' in het theocratisch-pedagogisch vertoog van de gereformeerden uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. *Jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs* 1, 138-158.
- Groenendijk, L., & Roberts, B. (2001). Vader Cats: een piëtistisch pedagoog? *Pedagogiek*, 21, 79-82.
- Heijden, M. van der (1998). *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Hill, C. (1964). *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England*. London: Secker & Warburg.
- Hoppenbrouwers, F.J.M. (1996). *Oefening in volmaaktheid. De zeventiende-eeuwse rooms-katholieke spiritualiteit in de Republiek*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Huisman, F.W. (2001). *Bibliografie van het gereformeerde Piëtisme in Nederland tot +/- 1800*. Woudenberg: Uitgeverij Op Hoop.
- Kruithof, B. (1990). *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding, zeventiende tot twintigste eeuw*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Lieburg, F.A. van (Red.) (1994). *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de negentiende eeuw*. Kampen: De Groot Goudriaan.
- Marnix van Sint Aldegonde, Philips van (1992). *De opvoeding van de jeugd*. Kampen: De Groot Goudriaan.
- Roberts, B. (1998). *Through the keyhole. Dutch child-rearing practices in the 17th and 18th century. Three urban elite families*. Hilversum: Verloren.
- Schama, S. (1987). *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*. London: Collins.
- Scheepstra, H., & Walstra, W. (1908, 4e dr.). *Beknopte geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs, vooral in Nederland*. Groningen: J.B. Wolters.
- Schücking, L.L. (1964). *Die puritanische Familie in literar-soziologischer Sicht*. Bern/München: Francke Verlag.
- Schutte, G.J. (1988). *Het Calvinistisch Nederland*. Utrecht: Bijleveld.
- Sommerville, C.J. (1992). *The Discovery of Childhood in Puritan England*. Athens/London: University of Georgia Press.
- Sommerville, C.J. (1992a). *Geschiedenis van het kind* (vertaald door A. van der Graaff; redactie Nederlandse uitgave H.Q. Röling). Houten: Fibula.
- Stilma, L.C. (1995). *Van kloosterklas tot basisschool. Een historisch overzicht van opvoeding en onderwijs in Nederland*. Nijkerk: Intro.
- Sturm, J.C. (1988). *Een goede gereformeerde opvoeding. Over neo-calvinistische moraalpedagogiek (1880-1950), met speciale aandacht voor de nieuw-gereformeerde jeugdorganisaties*. Kampen: Kok.
- Thiel, P.J.J. van (1987). *Poor parents, rich children and Family saying grace: two related aspects of the iconography of late sixteenth and seventeenth-century Dutch domestic morality*. *Semiotus* 17, 90-149.
- Todd, M. (1987). *Christian Humanism and the Puritan Social Order*. Cambridge (etc.): Cambridge University Press.
- Uil, H. (2001). De Nadere Reformatie en het onderwijs in Zeeland in de zeventiende eeuw. *Documentatieblad Nadere Reformatie* 25, 1-18.
- Wouters, D., & Visser, W.J. (1926). *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs, vooral in Nederland*. Groningen: P. Noordhoff.